

Pontianus in Farmsum

De zoektocht naar een opmerkelijke heilige

Onder de voorwerpen die de Groninger kerken rijk zijn, nemen de luidklokken een bijzondere plaats in, al was het maar omdat ze misschien wel het minst zichtbaar zijn. Een mooi voorbeeld van waardevolle onzichtbaarheid is de klok van Farmsum: slechts weinig mensen hebben haar gezien en nog minder hebben haar goed bekeken. Ten onrechte, zo zal blijken.

Een bijzondere klok

De klok vertoont, aan voor- en achterzijde, een geharnaste man met zwaard en vlag. Onder de krijger staat een wapenschild met een uitgehakt wapen, gehouden door twee gevleugelde tenanten met voluten als staarten. Rondom loopt aan de bovenzijde een grotendeels onherkenbaar gemaakt randschrift, waarvan enkel nog leesbaar is 'int jaer ons heeren m ccccc xxvii' (1527 dus). De decoratieve rand onder en boven het randschrift komt overeen met die op de klok te Bolsward uit 1533. Op die klok is de naam van de gieter nog leesbaar: Gobel Zael, op dat moment klokkengieter te Amsterdam.¹ Die zal dus tevens de klok te Farmsum hebben gegoten. In de tekstrand zijn verder enkele klassieke medallions en een uitgehakt wapen aangebracht.

Wat de klok bijzonder maakt, is dat het bij mijn weten de oudste Groninger klok met een renaissancedecoratie is; pas vanaf de jaren veertig van de zestiende eeuw vindt deze nieuwe kunststijl zijn algemene ingang in de provincie.

¹ De kerkklok van Farmsum in 1940. Foto P. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven (818-3648).

² Een geharnaste man met vlag, te identificeren als Pontianus, afgebeeld op de voorzijde van de klok. Foto Redmer Alma.

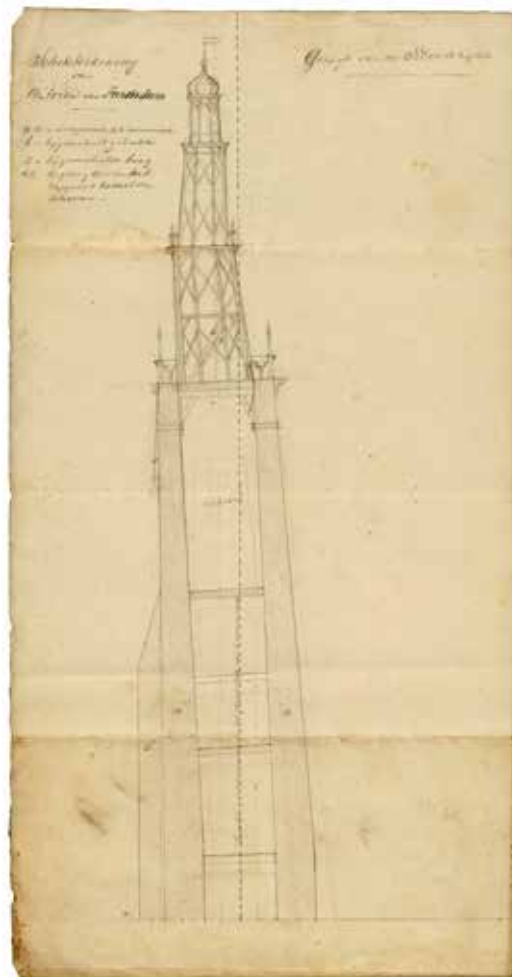
¹ A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden* (Assen 1977) nr. 314.

3 De middeleeuwse kerk van Farmsum, in 1854 getekend door J. Berghuis (natekening door C.H. Peters).
Collectie RHC Groninger Archieven (1536-167).

4 Doorsnede van de oude toren te Farmsum, afgebroken in 1855. Het gezegde 'zo schaf als toren van Faarmsom' is duidelijk niet uit de lucht gegrepen. Collectie RHC Groninger Archieven (223-240).

122

Het randschrift van de klok

Het randschrift is weliswaar onleesbaar gemaakt, maar van een groot aantal letters resteren minieme fragmenten van schreefjes, stokken of versieringen. Letters worden op een klok aangebracht door letter voor letter de was in een matrijs te drukken en ze vervolgens op de zogenaamde valse klok van was aan te brengen. Door dat procedé zijn letters op een klok van een zelfde grondvorm, al is enige vervorming door beschadiging aan de was mogelijk en kan er creatief omgegaan worden door missende letters zelf te creëren. Van de Mariaklok in Bolsward is het randschrift goed leesbaar en het

complete alfabet is vertegenwoordigd. Ik heb de letters gefotografeerd, digitaal gesorteerd en vergeleken met foto's van de Farmsumer klok. Dat leverde uiteindelijk een complete reconstructie van het uitgekapte randschrift op.

Nauwkeurige bestudering van de foto's leerde verder dat links van het jaartal een x weggekapt is, nauwelijks waarneembaar op de klok zelf, maar onmiskenbaar op de met strijklicht genomen detailfoto's. Rechts van het jaartal is ook iets weggekapt en ongetwijfeld heeft daar nog een i gestaan. De klok dateert dus niet uit 1527, maar uit 1538.

5 Medaillons in klassieke stijl in de tekstband. Foto's Redmer Alma.

6 Het nog leesbare woord 'jaer' op de klok van Farmsum. De j is gevormd uit de rechterhelft van de letter h. Foto's Redmer Alma.

7 Het woord 'jaer' op de klok van Bolsward. Voor de j is de linkerhelft van de letter y gebruikt.

8 Het jaartal xxvii (1527); links is een x weggekapt en rechts een i. Foto Redmer Alma.

9 Een van de onleesbaar gemaakte woorden ('zael'). Zichtbaar zijn echter het haaltje van de 'z', het boogje bovenaan de 'e' en de stok van de 'l'. Foto Redmer Alma.

De naam van de klok

De meeste moeite kostte de ontcijfering van de naam van de klok, het belangrijkste woord, omdat dat betrekking moet hebben op de afgebeelde heilige, zoals gebruikelijk is bij klokken uit deze periode². De naam bleek *Poncyæn* te luiden, ofwel de heilige Pontianus. De kerk van Farmsum kende een aan deze heilige gewijd altaar, voor zover bekend het enige in de Ommelanden. Daarmee werd de verbinding met Farmsum bevestigd: De klok was dus zonder twijfel speciaal voor die kerk gegoten. Het oorspronkelijke randschrift van de klok moet na al dit gepuzzel geluid hebben:

poncyæn heet ick / goebel zael heeft myn ghegoten int
jaer ons heeren m ccccc xxxviii

10 De naam van de klok, die zich moeizaam prijs gaf: poncyæn.

² O.D.J. Roemeling, *Heiligen en heren: studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (Leeuwarden 2013) 64-73.

11 Van links naar rechts: wapen in het randschrift, aan de voorzijde en aan de achterzijde van de klok. Foto's Redmer Alma.

Wapens

Hebben we de tekst van het Farmsumer randschrift kunnen reconstrueren, de drie wapens stellen ons voor voorlopig onoplosbare problemen. Als eerste vertoont de klok een wapen in het randschrift, zodanig onherkenbaar gemaakt dat voornog geen identificatie mogelijk is. Het wapen zal grofweg de vorm van een andreaskruis hebben, maar een geschikte kandidaat is nog niet te geven. De wapens op de voor- en achterzijde zullen het wapen van Bole Ripperda voorgesteld hebben. Rechtsboven in beide schildjes is niets weggehakt en dat komt overeen met de ridder te paard in zijn familiewapen, dat achter de rug van de ridder blanco is.

De verwijdering van het tekst en wapens

Een groot raadsel is nog de aanleiding voor het weggakken van de wapens en het randschrift. De diversiteit van de weggekakte stukken (naam, gieter, deel van jaartal, drie wapens) is groot; de enige gemeenschappelijkheid ligt in de identificatie van de klok met haar eigenaar en locatie: iedere herinnering aan Farmsum is verwijderd, maar waarom? We weten slechts met zekerheid dat het vóór 1828 plaatsgevonden moet hebben, want het schoolmeesterrapport van dat jaar geeft al enkel de tekst die nu nog steeds leesbaar is. Wel kun-

nen we met zekerheid stellen dat het niet tijdens de Beeldenstorm plaatsvond want het enige wat niet mishandeld is, is nu juist de afbeelding van de heilige Pontianus.

Pontianus van Spoleto

Pontianus van Spoleto is een bijzondere heilige, niet zozeer door de verrichtingen tijdens zijn leven als wel door de omzwervingen na zijn dood. Hij leefde volgens de meeste van zijn levensbeschrijvingen in de tweede eeuw en stamde uit een lokale adellijke familie uit Spoleto in Umbrië. Nadat hij zich tot het christendom bekeerd had, werd hij gearresteerd en voor de rechter Fabianus geleid. De rechter onderwierp hem aan een aantal beproevingen, liet hem - zonder resultaat - voor de leeuwen werpen en uiteindelijk werd Pontianus onthoofd. Zijn hoofd stuitte drie keer op de grond en op de plaats waar het neerkwam ontsprong een bron met helder water. Op die plek werd de aan hem gewijde kerk gesticht, die later uitgroeide tot een nog bestaand klooster.

Tot zover verschilt zijn levensverhaal niet van dat van veel vroegchristelijke martelaren bij wie we de verschillende elementen van Pontianus' levensbeschrijving herhaaldelijk aantreffen.

12 Kerk en klooster van San Ponziano te Spoleto. Foto Luca Aless / Creative Commons.

Overbrenging naar Utrecht

In de tiende eeuw stonden de Utrechtse kerk en het bisdom onder leiding van bisschop Balderik. Vanwege plundertochten en verwoestingen door Noormannen was de kerk in crisis geraakt en Balderik beijverde zich haar positie te herstellen, onder andere door het reliekbezit uit te breiden – een niet te onderschatten wapen in deze tijd. Onder de belangrijke aanwinsten was het gebeente van de heilige Agnes in 963. Drie jaar later verkreeg hij tijdens een reis naar Italië dat van Pontianus – de schedel bleef in Spoleto. De verering van de nieuw verworven heilige breidde zich over het hele bisdom uit. De kerken van Marssum (Friesland) en Broek op Langedijk en verschillende altaren werden bijvoorbeeld aan hem gewijd.

In Utrecht zelf werden de feestdagen van Pontianus en Agnes (14 en 21 januari) groots gevierd. Met ‘Ponsen en Angen’ of ‘Ponsen en Nieten’ werden processies gehouden en vond een jaarmarkt met kermis plaats. Op Pontianusdag gaven de Utrechtse meisjes hun geliefden speculaaskoeken, de ‘poncen’, terwijl de jongens een week later op Sint-Agnes dit gebaar beantwoordden door de schenking van ‘angen’ of ‘nietenkoeken’. Ook na de Reformatie werd dit gebruik nog lange tijd voortgezet, maar het was natuurlijk niet langer verbonden met de liturgie in de Domkerk.

Ondergedoken, herontdekt en teruggekeerd

Na de Reformatie deelde Pontianus het lot van de andere heiligen en was het afgelopen met zijn openlijke verering. De vaak kostbare reliekhouders werden vernietigd of omgesmolten en die van Pontianus zijn vrijwel allemaal verdwenen.³ De kostbare relieken zelf werden uiteindelijk ondergebracht in de Gertrudiskapel, de schilderachtig gelegen schuilkerk in de Domstad. Na het schisma van 1723, toen de oud-katholieke kerk ontstond doordat de Utrechtse gemeenschap zich losmaakte van de Rooms-katholieke kerk, bleven de resten in de kapel, nu verheven tot kathedraal.

Rond 1990 nam de aartsbisschop van Spoleto contact op met zijn oud-katholieke Utrechtse collega omdat hem ter ore was gekomen dat de Gertrudiskathedraal relieken van Pontianus bezat. Na een zoektocht kwamen de heilige resten weer aan het daglicht en werd besloten tot terugkeer. Op 20 augustus 1994 werden de relieken onder gejuich en feestgedruis weer aan de deken van de dom van Spoleto overgedragen.

³ A.C. de Kruijf, *Miraculeus bewaard: middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal* (Zutphen 2011).

⁴ *Repertorium Germanicum* IV, kolom 1413 nr. 5531; vermeld *Ostfr. Urkundenbuch* III nr. 372 (www.cartago.nl/oorkonde/oub3372). Met dank aan dr. O.D.J. Roemeling voor de interpretatie van deze tekst.

Het Pontianusaltaar in Farmsum

Het middeleeuwse bisdom Utrecht was een belangrijk centrum van de cultus van Pontianus maar dat verklaart de relatie met Farmsum nog niet. Farmsum en de Ommelanden ressorteerden immers niet onder dat bisdom, maar vielen onder het geestelijk bestuur van de bisschop van Munster. In Noord-Nederland en Noord-Duitsland zijn buiten het bisdom Utrecht geen kerken of altaren bekend die aan Pontianus gewijd waren, met Farmsum als enige uitzondering. In 1429 is Hermannus Iudicis, vicaris van het St.-Pontianusaltaar in de parochiekerk van ‘Formessum’.⁴

Wanneer en op wiens initiatief dit aan deze ongebruikelijke heilige gewijde altaar gesticht is, is moeilijk te zeggen. Rond 1422 is Bole Ripperda gehuwd met Hille Wigboldes uit de stad Groningen, maar of dit huwelijk met een vrouw uit het bisdom Utrecht tot de stichting van het altaar geleid heeft, is niet meer dan een wilde veronderstelling. De familie Ripperda bezat wel de collatie van dit altaar.

De iconografie van Pontianus

Van Pontianus is slechts een klein aantal oudere afbeeldingen bekend. In en rond Spoleto is een tiental bewaard gebleven. De heilige wordt daarop als zelfbewuste jonge ridder of als kwetsbare, naakte jongeman weergegeven. Voorts zijn er

13 Fresco in de linkerzijkapel in de San Ponziano (1481). Foto Redmer Alma.

enkele miniaturen in Franse en Nederlandse handschriften die voornamelijk zijn martelaarschap illustreren en geen specifieke iconografie vertonen. Uit het bisdom Utrecht zijn verder twee relevante afbeeldingen bekend die wijzen op het bestaan van een bredere traditie.

De eerste is een gepolychromeerd kalkstenen beeld, deel van een reeks van vijf beelden die verder de heiligen Agnes, Paulus, Maria Magdalena en Martinus voorstellen. Zij zijn vermoedelijk vervaardigd door de beeldhouwer Jan Nude, werkzaam te Utrecht in de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁵ In zijn rechterhand heeft hij vermoedelijk een zwaard gehouden; zijn linkerhand draagt aan een lint een half rond wapenschild. Op het schild is een wapen aangebracht met op goud een wit kruis (maar gezien de resten van de polychromie oorspronkelijk rood), vergezeld van vier vijfbladige donkere (zwarte?) rozen met open hart. De overeenkomst tussen dit beeld en het vaandel op de klok van Farmsum is treffend.

De andere afbeelding betreft een miniatuur in het gebedenboek van Maria van Gelre († 1427)⁶. In zijn maliënkolder en bijpassende helm met opgeklapt vizier sluit hij meer aan bij ons beeld van een middeleeuwse ridder dan de Utrechtse en Farmsumer Pontianus. In zijn linkerhand draagt hij een renschild met hetzelfde wapen maar in creatieve, niet-heraldische kleuren.

Er zijn met zekerheid meer afbeeldingen van Pontianus vervaardigd, al was het maar omdat de makers van de drie aangehaalde voorstellingen elkaars werk niet zullen hebben gekend en de beeldtraditie dus op andere wijze moet zijn doorgegeven. Nu we het wapen met kruis en rozen als een vast attribuut van Pontianus hebben kunnen identificeren, zullen wellicht in handschriften, beelden of gewelfschilderingen nog meer afbeeldingen van de heilige te vinden zijn, die nog niet als zodanig herkend zijn.

14 (boven) Fresco op een muur in de linkerzijkapel in de San Ponziano (15e eeuw). Foto Redmer Alma.

15 (midden) Miniatuur met van links naar rechts Antonius Abt, Pontianus van Spoleto en Maurus van Subiaco, in het gebedenboek van Maria van Gelre (fol. 155r). Collectie Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz, mgq 42.

16 (onder) Pontianus en Agnes, twee kalkstenen beelden door Jan Nude (ca. 1450). Foto groenling, flickr.com.

5 J. Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850. De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht III* (Utrecht 1997). De onderzoeker die meer informatie over Jan Nude op het internet zoekt en over een hoge moraal beschikt, wordt afgeraden om te zoeken op 'Jan Nude' binnen Google Afbeeldingen.

6 Zie: www.ru.nl/mariavangelre.

Sint-Pontianus te Farmsum

De Farmsumer Pontianus verloochent zijn adellijke afkomst niet, getuige de gepluimde helm, maar in entourage vertoont hij meer overeenkomst met een vroeg-16de-eeuwse landsknecht. Deze huurlingen stonden bekend om hun rijke, zonet exuberante uitdossing en waren daardoor een geliefd onderwerp voor prenten. Pontianus draagt op de klok een vaandel, maar steunt tevens op een tweehander en heeft aan zijn linkerzijde een schede voor een handzwaard. Deze twee wapens (tweehander en een Katzbalger of handzwaard) zijn typerend voor de uitrusting van een landsknecht. Een van de destijds al bekendste reeks gravures is die van de hand van de Neurenberger kunstenaar Hans Sebald Beham uit het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw. Zijn prent van een Feldweibel (sergeant) heeft zonder twijfel de afbeelding te Farmsum direct of indirect geïnspireerd. Ook de details van de harnassen komen opvallend overeen.

De ontwerper

Het is nog onbekend wie het ontwerp voor de Farmsumer decoratie heeft gemaakt, maar het zal geen lokale ambachtsman zijn geweest. De kunstenaar heeft geen slaafse kopie naar Beham gemaakt, maar heeft de dreigende Feldweibel op vaardige wijze getransformeerd tot een vererenswaardige ridderheilige in een elegante contraposthouding. In het algemeen zijn de voor de klok van Farmsum vervaardigde ontwerpen van hoge kwaliteit en het is niet uitgesloten dat we de kunstenaar of de kringen waarbinnen het ontwerp voor Pontianus tot stand is gekomen, nader kunnen vaststellen. Er zijn verschillende aanwijzingen dat er een relatie is met de Westfaalse graveur Heinrich Aldegrever, maar de aard van deze verbinding is nog onderwerp van nader onderzoek.

Conclusie

Hierboven hebben wij de heilige Pontianus aan u kunnen voorstellen door nadere beschouwing van de klok te Farmsum. De kennismaking is uit kerkhistorisch oogpunt al interessant, maar met name op kunsthistorische vlak is het laatste woord nog niet over deze bijzondere klok gezegd. In het algemeen mag het voorgaande aangetoond hebben, dat de Groninger kerken in de vorm van klokken nog een categorie kunstvoorwerpen bezitten die nadere aandacht meer dan waard zijn.⁷

Redmer Alma (mail@redmeralma.nl) studeerde wiskunde en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij bereidt een proefschrift voor over de Ommelander adel in de late Middeleeuwen.

⁷ Dit artikel is nader uitgewerkt in *De grafzerken van Farmsum. Grafzerken, doopvont en klokken* (Farmsum 2016³) 97-136.

17 Afbeelding van Pontianus op de achterzijde van de klok. Foto Redmer Alma.

18 'Feldtwaybel', door Hans Sebald Beham. Collectie Boymans van Beuningen, Rotterdam

127

